

UVOD

Zaradi svoje sodobne urbanistične urejenosti povsem novega naselja je Velenje kot rudarsko mesto privlačno za številne obiskovalce. Toda na zunaj lahko komaj opazimo, da je to mestece zraslo iz premoga ali bolj konkretno, iz trdega dela in znoja rudarjev, ki iščejo pod zemljo to dragoceno rudo. Šele v zadnjem času se v velenjskem gospodarstvu dogaja, da preraščajo rudarstvo druge dejavnosti. Vendar je rudarstvo še vedno najvažnejša gospodarska osnova za življenje našega mesta.

V širšem smislu se z velenjskim rudarstvom doslej še nihče ni ukvarjal. Glede virov so težave, saj je za Velenjski rudnik na razpolago le tehnični in gospodarski arhiv, medtem ko je bil upravni arhiv ob bombardiranju konec leta 1944 uničen. Precej fragmentarnih zapisov najdemo v lokalnem časopisu »Rudarju« in nato v »Šaleškem rudarju« izpod peres različnih avtorjev. Ti so slikali in prikazovali razne dogodke o rudniku in kraju samem. Prvi, ki je zbral vse omenjeno gradivo ter največ spregovoril o velenjskem premogovništvu, je Janko Orožen v prispevku, Zgodovina premogovnika v Velenju, v Celjskem zborniku leta 1960. Poleg njega je v svojih obsežnih znanstvenih razpravah o slovenskem premogovništvu vključil značilnosti našega rudnika tudi Jože Šorn. Predvsem sta pomembni razpravi »Premogovništvo na slovenskem ozemlju do srede 19. stoletja«, Zgodovinski časopis, 1964, ter »Premogovniki in njihovi rudarji v obdobju 1848—1918«, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 1968—1969.

V obstoječih virih in literaturi je precej podatkov o lastništvu, značilnostih proizvodnje, največ pa zvemo o tehniki jamskega dela. Dosti manj napisanega o življenjskih razmerah delavcev, pogojih dela neposredno na delovnem mestu, združevanju delavcev in njihovem boju za delavske pravice. Prav malo zvemo o življenju delavcev v prostem času idr.

1. ZNAČILNOSTI ZACETKOV RUDARSTVA

V drugi polovici 18. stoletja so začele avstrijske oblasti na vso moč propagirati premog kot energetski vir. Vzroki za to so bili različni. Tistim, ki so odkrili premog, so dajali nagrade, tako tudi vsem lastnikom fužin, ki so pričeli izkoriščati pri pridobivanju železa nov energetski vir in opuščali starega: oglje in les.

V tako ugodnih razmerah za razvoj premogovništva je uspešno iskal premog na Spod-

njem Štajerskem pater Steiz, ki je prejel za svoja odkrivanja tudi zlato medaljo. Leta 1767 je prišel na naše področje v bližino Šoštanja, kjer je naletel na premog. Nanj so ga verjetno opozorili domačini, saj tedanje znanje geologije še ni dovoljevalo, da bi Steiz sam odkril velenjske sloje premoga.

Premog so domačini kopali in uporabljali v prvi polovici 19. stoletja. Tako omenja Pl. Gadolla v svojem rokopisu, da je najemnik graščine Turn Matevž Sajovic v tridesetih letih pri »Cementušu« (verjetno Oremušu) in pri »Kurniku« kopal premog za potrebe graščine. Navaja tudi, da so dobivali premog tudi v Pesju.

Med leti 1829-1840 je izkoriščal velenjski premog v Pesju Anton pl. Bonazza, tedanji lastnik sto let starih fužin v Mislinju, znan kot najbolj napreden železar na Spodnjem Štajerskem, ker je med prvimi vpeljal premog kot energetski vir pri kurjenju železarskih peči. Temu podjetniku so dajali več premoga rudniki zahodno od Starega trga pri Slovenj Gradcu, Kotljah, Vitanju, Zrečah in Laškem, kot pa rudnik v Pesju, saj je tod nakopal leta 1829 z maloštevilnimi delavci komaj 678.80 q premoga.

Za Bonazzom se pojavi kot lastnik premogovnika najprej Franc Rahor iz Prevalj na Koroškem, za njim Viktor Ruard, ki je imel v posesti več rudnikov na Slovenskem, vendar ne za dolgo, ker je rudniško posest kmalu prodal Jožefu Atzlu. Ta si je želel, da bi nakopal mnogo premoga, vendar za to ni imel dovolj sredstev. Da bi organizirano in načrtno usmerjal proizvodnjo, je leta 1842 v Zagorju ustanovil Zagorsko rudarsko družbo (Gewerkschaft am Savestrom). Rudnik v Pesju pride leta 1846 v last omenjene družbe. Tu sta sprva delala samo dva delavca in nakopala 338 q premoga.

Poleg tega zvemo, da je 1844 rudarsko glavarstvo v Leobnu podelilo dve dvojni jamski meri (dvojna jamska mera je tvorila pravokotnik, daljša stranica je imela 424 m, krajša 212 m; enojna jamska mera je bila pol ožja) družbi kot lastniku na področju Škal. Kmalu za tem (1852) je moralo rudarsko glavarstvo v Leobnu, ustreči ponovni prošnji družbe za razširitev eksploatacijskega območja. Podelilo ji je v Hrastovcu dve enojni rudarski meri.

Omenjena rudarska družba je verjetno naletela na ovire, sicer ne bi že leta 1852 svojo jamsko posest v Šaleški dolini prodala Francu in Venclju Pavliču. Komaj sta ta dva lastnika prejela rudnik, sta ga že tudi prodala

leta 1853 ponovnemu lastniku Jožefu Atzlu in njegovi ženi. Podjetni Atzel, tedaj tudi lastnik rudnika svinca in cinka v Puharjah pri Šoštanjju, se je dela v premogovniku kmalu naveličal. Zato je tudi ta leta 1867 vso svojo rudarsko posest prodal Jožefu Toplaku in ta že 1869 spet Mariji Miller. Z njenim lastništvom pa je za nekaj časa verjetno zamrla dejavnost v velenjskem rudniku.

Z mnogo volje in resnimi nameni se je prijel dela spet leta 1875 Franc Mages z Gornjega Štajerskega. Ta je kupil vso jamsko posest. Toda iz podatkov, ki so na voljo, lahko spoznamo, da je Mages več truda posvetil raziskavam in sledenju premoga, kot pa eksploataciji. Zato premogovnik tudi v njegovih rokah ni zaživel, kot bi moral.

V času, ko spoznavamo premogovništvo na našem območju, so kopali tod tudi kovinske rude. Železo je potrebovala fužina v Mislinju. Ko je začelo zmanjkovati železove rude v neposredni bližini, je prenesel Bonezza glavno dejavnost železovega rudarstva na južno stran Paškega Kozjaka. Precej časa so od tod vozili največ železove rude železarni v Mislinju.

Medtem ko so na vzhodni strani Šaleške doline kopali železovo rudo, so na zahodni, v soteski Pake v Skornem (Puharju), dobivali svinčeno in cinkovo rudo. Čeprav vemo, da so tod rudarili, preden je Zagorska rudarska družba odobrila koncesijo, je rudnik zaživel v njenem okviru, toda le kratko, od 1845 do 1852. Prenehati je moral zaradi premajhne količine kovine v rudi. Ko je omenjena družba skupno z velenjskim premogovnikom prodala tudi rudnik v Skornem že znanemu lastniku Atzlu, je ta še nekaj časa kopal svinec in cink. Toda verjetno je moral prav tako prenehati z dejavnostjo iz istega vzroka kot vsi pred njim: zaradi premajhne vsebine kovine v rudi. Ob tem je vredno omeniti, da je v virih dobro ohranjena tehnična opremljenost svinčeno-cinkovega rudnika v Skornem.

V tem prikazu premogovnega rudarstva na velenjskem območju smo spoznali, da so se lastniki rudnika neprestano menjavali. Poleg tega je bila proizvodnja nizka, tudi število rudarjev, kot kažejo skopi podatki, ni bilo veliko. Brez dvoma, da ti pojavi kažejo na neugodne razmere za razmah velenjskega rudnika. Teh ovir ni mogla premostiti niti Zagorska družba niti Mages, ki sta se najresneje lotila dela. Zaradi pomanjkanja sredstev, ki so verjetno glavni vzrok, da se rudnik ni normalno razvijal, so opustili misel o njegovem povečanju in modernizaciji. Ta stvar pa je bila zelo nujna, saj so bile jame prostorsko razmetane in komunikacijsko nepovezane, kar je vplivalo na visoke stroške proizvodnje in to je v glavnem odvrčalo podjetnike od trajnejšega lastništva.

2. RAZRAST VELENJSKEGA PREMGOVNIKA OD 1885—1914

Za obstoj velenjskega premogovnika ima brez dvoma velike zasluge Franc Mages, ker je več časa in dela posvetil raziskovanju premogovnih slojev kot sami proizvodnji. Ko je začel leta 1875 delati prve vrtine, je naletel pod 103 m sedimentirane gline na 38 m debelo plast premoga. Ker Mages ni imel dovolj kapitala, da bi se v širših zamahih lotil eksploatacije premoga — investiranja v rudniške naprave so bila za takšne namene nujna — je velenjski rudnik prodal leta 1885 Danielu pl. Lappu.

Lapp je bil po poreklu Bavarec, lastnik graščine Horeegg pri Gradcu in gradbeni podjetnik. Ker se je pri gradnji arlberške železniške proge izkazal, ga je avstrijski cesar povzdignil v plemiški stan. Kot lastnik rudnika se je dela lotil z vso resnostjo. To potrjuje redosled in širina zasnovanega dela. Tako je nadaljeval z začetimi Magesovimi raziskovanji premogovnih slojev. Na njihovi osnovi je širil svojo rudarsko posest in jo pravno uveljavljal. Zavedal se je pomena tehnične izpopolnitve rudnika, zato je tudi v tem pogledu moderniziral svoje podjetje. Tako je postavil jaške, izvozne proge kakor tudi jamske komunikacije osredotočil, tako da bi kopanje povečanih količin premoga in izvoz rude do separacijskih naprav, ki jih je prav tako zgradil, potekalo organizirano in smotno. Tako je bil Lapp prvi, ki mu je uspelo, (če se tako izrazim), obrtniškem rudarskemu obratu dati industrijski značaj.

a) *Razširitev rudarske posesti.* Novi lastnik je najprej začel s preiskovalnimi in pripravljalnimi deli. Tako so pri raziskovanju premogovnih slojev — vrtali so na 16 krajih — prišli do pomembne ugotovitve, da je od roba premogovne kadunje proti sredini, kjer so sloji premoga vedno bolj nagnjeni in debelejši, jamski zaklad zelo bogat. Na enem mestu so celo odkrili 115 m debel sloj premoga, nad katerim pa je bilo 196 m gline. Na osnovi teh raziskav so ugotovili, da je pod površino 4,2 km² okrog 800 milij. ton premoga. V tem času je verjetno velenjski premog doživel tudi prvo kemično analizo, ki so jo izdelali na tehnični visoki šoli v Gradcu in rudarski akademiji v Leobnu. Prav te zelo ugodne geološke ugotovitve so Lappa neprestano silile, da je večal svojo rudarsko posest. V času svojega lastništva je zato kar trikrat zaprosil pristojne rudarske oblasti za podelitev jamskih polj in je v svojih prošnjah vedno uspel. Tako je prvič zaprosil za koncesijo štirih jamskih polj leta 1887. Ta so dobila ime po tedanjem vladarju kot Jamska polja Franca Jožefa. Prostorsko so zajemala svet vzhodno od naselja Škal, vzdolž stare

ceste Velenje—Šoštanj in južno, severno in vzhodno od sedanjega turistično urejenega jezera in so segala na obdajajoči gričevnati svet. V zapiskih prvič najdemo, da ta polja sestavljajo »Premogovnik Šaleška dolina«.

Že naslednje leto je lastnik rudnika dobil še štiri jamska polja. Prostorsko so obsegala svet med Staro vasjo in Pesjem, do sedanje železniške proge na južni ter na severni strani do stare ceste Velenje—Šoštanj. Tretjič in zadnjič, to je leta 1889, je Lapp dobil nadaljna štiri jamska polja. Ta so na površju segala na ravnico, kjer je stala zelo stara vasica Škale, s svojim središčem in na gričevni svet njenega zaledja, kjer so bile raztresene posamezne kmetije. Tedaj verjetno še nihče ni slutil, da bo ta poslednja Lappova koncesija vzrok, da bo vasica Škale kasneje propadla in izginila z zemeljskega površja.

»Premogovnik Šaleška dolina« si je tako ustvaril obsežno eksploatacijsko območje (Jamsko polje cesarja Franca Jožefa), ki ga je sestavljalo 46 dvojnih in dve enojni meri in še obe enojni stari rudarski meri v Hrasovcu.

Leta 1913 so Lappovi dediči (Daniel pl. Lapp je umrl 1910), njegovi otroci (4 sinovi in 2 hčeri), dobili štiri jamska polja kot nadaljevanje obstoječega eksploatacijskega območja proti vzhodu, na področju Sv. Bric. Ta jamska polja so imenovali v spomin umrlemu lastniku —Danielova polja. V prostorskem pogledu so bila Franc Jožefova polja v katastrskih občinah Škale in Velenje, medtem ko so Danielova polja segala deloma še v Škale, in še v katastrsko občino Sv. Bric, deloma Velenje, Pako in Šalek. Poleg notranje posesti je za rudarsko dejavnost potrebna tudi površinska zemljiška posest: za rudniške naprave, stanovanja in komunikacije. V te namene je Lapp kupoval zemljiško posest le v primeru, kadar jo je nujno potreboval. To potrjuje znano dejstvo, da Lapp ni razpolagal z zadostnim kapitalom. Tako je kupoval zemljo za potrebne tehnološke naprave in najnujnejša stanovanja, ali kadar je bila zemljiška posest preveč poškodovana.

b) *Tehnične značilnosti rudnika in proizvodnja.* Lapp je najprej poglobil in uredil prestolonaslednika jašek (globok 90 m), naslednje leto, 1888, pa je zgradil osrednjo tehnično napravo: izvozni jašek, ki mu je dal ime Franca Jožefa jašek (globok 156 m in širok 4 × 4 m). In spet leta 1894 je zgradil še en jašek na Glini. Izvozni jašek je bil na sredini eksploatacijskega območja. Ostala dva, namenjena zračenju jame, sta stala: Rudolfov na vzhodni in Glinškov jašek na zahodni strani Franc Jožefovega jamskega polja. Podjetni lastnik se je zavedal, da urejene komunikacije v rudniku še niso vse in da so

za uspeh rudnika ravno tako pomembne makroprometne razmere. Zato je bil med prvimi za to, da bi zgradili Savinjsko železnico. Želel si je povezavo s Celjem. Zaradi tega se je povezal z železniškim strokovnjakom Edvardom Klemensiewiczem. Z njim je zaprosil pristojne oblastvene organe, da izdajo dovoljenje za gradnjo in obratovanje na normalnotirni progi Celje—Šoštanj—Velenje, kakor tudi za subvencijo iz državne blagajne. Na političnem polju in v idejnem pogledu je pomemben Miha Vošnjak kot poslanec, ki je delal za koristi svojega naroda. Pomemben cilj mu je bil doseči izgradnjo železnice. Tako je uspelo vsem skupaj navdušiti občine in okraje, skozi katere bi šla proga, da bi vplivali na višje oblastvene organe in jih prepričali o življenjski pomembnosti železnice. Uspeh je bil dosežen tako, da je deželni odbor prevzel gradnjo železnice, Lapp in Klemensiewicz pa sta mu morala prepustiti koncesijo in projekt. Z gradnjo železnice so začeli aprila 1891, otvoritev proge pa je bila še isto leto, 27. decembra. Pri vsem tem je zanimivo še to, da je moral Lapp podpisati odločbo, kjer zagotavlja deželnemu odboru letni dohodek od železnice 115.000 goldinarjev. V primeru, da ta dohodek ne bo dosežen, mora plačati razliko do te vsote. In res, skoraj vsako leto je moral plačati razliko.

Leta 1892 je začel rudnik v celoti obratovati, kajti do tedaj so bila vsa dela in naprave, ki si jih je Lapp načrtoval, dokončane. V tem času so bile izgotovljene tudi raziskovalne proge. Te so potekale od Franc Jožefa izvoznega jaška na vse strani (imele so profil 3 × 3 m), vse do konca premogovnih skladov. V času pripravljanih del je bila proizvodnja zelo nizka. Tako imamo podatek, da so leta 1888 nakopali le 12.059 ton premoga. Toda od leta 1892 proizvodnja občutno narašča in doseže višek v vsem času Lappovega podjetništva leta 1896, ko je izkopal kar 124.473 ton premoga. V glavnem pa se je letna proizvodnja gibala pod 100.000 ton, enkrat več, drugič manj. Kot v skupni proizvodnji se spreminjajo podatki tudi pri delovnem učinku kopača v jami, ki ne kažejo progresivne rasti. Največ je prišlo na kopača 3,2 ton, najmanj pa 1,6 ton na dnino. Število zaposlenih rudarjev se je gibalo v času Lappovega lastništva med 110 in 400. Premog, ki so ga pripeljali iz izvoznega jaška, so sortirali na suhi separaciji, saj je že iz jame prihajal čist, nato pa so ga odlagali na skladišni prostor (deponijo). Za hitrejši odvoz premoga so leta 1905 do deponije iz Pesja, od glavne proge, zgradili rudniško železnico.

Vse kaže, da Lapp ni bil zadovoljen s tem, kar je napravil. Hotel je povečati kalorično vrednost lignita, da bi ga lahko prodajal po višji ceni. Zato je leta 1901 zgradil v bližini

izvoznega jaška tovarno briketov ali sušilnico premoga. Vendar se ta ni obnesla in je med prvo svetovno vojno prenehala z delom. Vemo pa, da so stroji izdelali v 24 urah 5 do 5,5 vagonov briketov. Njihova kalorična vrednost je znašala 4280 kalorij.

Izkušnje in bistrost duha sta lastnika privedla do spoznanja, da bo uporaba lignita najrentabilnejša za proizvodnjo električne energije. Zato je leta 1909 zgradil kljub pomanjkanju sredstev majhno termoelektrarno v neposredni bližini zunanjih rudniških obratov. Ta elektrarna je dajala komaj toliko električne energije, da je zadoščala za pogon izvoznega jaška in za razsvetlavo zunanjih obratov. Iz zapiskov še zvemo, da je imel Lapp z elektriko še večje načrte, ki pa jih ni mogel uresničiti zaradi pomanjkanja kapitala.

Čeprav je Lapp vložil dosti truda in sredstev za tehnično opremo rudnika, je bilo samo kopanje premoga v jami še dokaj enostavno. Od raziskovalnih prog so segale na vsako stran odkopna polja. V ta so izkopali smerne (izvozne) proge. Te so premogovne sklade oblikovale v ležeče stebre, široke 12—24 m. Premog pa so kopali v etažah od zgoraj navzdol v smeri izvoznega jaška. Rudarji-kopači so kopali ročno s preprostim orodjem, za tem ko so strelci razstrelili debele sklade premoga. Do leta 1893 so prižigali razstrelivo še z odprto rudarsko svetilko. Ker pa je tedaj prišlo do dveh velikih nesreč, so uvedli zažiganje z vrstico in leta 1912 so začeli zažigati z elektriko. Metan in ogljikov dioksid sta delala rudarjem velike težave, ker sta se nabirala v nezasutih jamah in se tudi vžigala. Zato so leta 1893 po rudarski nesreči uvedli zaprte svetilke. Iz tega vidimo, da je bila v jami razsvetljava zelo preprosta. Prazne jame brez rude so zasipali s preprostim rušenjem krova. Zaradi tega so na površju zemlje nastale ugreznine, lepo vidne v okolici turistično urejenega jezera in severovzhodno od Novega jaška, kjer je stala vasica Škale.

Posebne geološke razmere v velenjski jami so narekovale določene odkopne metode. Do uspešnega načina odkopavanja premoga so prišli z dolgotrajnimi poizkusi in večkratnim menjavanjem odkopnih metod in šele tako so našli primerno obliko, ki je dajala zadovoljive količine premoga. Proizvodnja premoga je predvsem odvisna od pravilno izbrane odkopne metode. Že omenjena nihanja proizvodnje so brez dvoma tudi vzrok nepriemernih odkopnih metod. Tako je Lapp začel sprva uporabljati metodo bočnega odkopavanja, za tem komorno metodo, s katero pa ni bil zadovoljen. Zato se je spet povrnil k bočni metodi, nekoliko spremenjeni, ki je dajala od vseh preizkušenih načinov odkopavanja najbolj zadovoljive proizvodne uspehe.

c) *Značilnosti življenja rudarjev in delavcev.* Premogovniki so zelo nevarni zaradi plinov predvsem zaradi vnetja metana (CH₄). Z nesrečami tudi velenjskemu premogovniku ni bilo prizanešeno in sta se v letu 1893 pripetili dve hudi rudarski nesreči, da manjših niti ne omenjamo. O njih sta obvestila širšo javnost, »Slovenski narod« in celjska »Domovina«. Kot vzrok navajata pri obeh nesrečah vnetje metana. Prva nesreča je bila 30. januarja. Poročila o smrtnih žrtvah niso enotna. Škalska mrliška knjiga beleži, da je našlo smrt v jami deset rudarjev. Druga, mnogo hujša nesreča, se je dogodila 20. februarja. O tej je javnost zvedela več. Toda najzanesljivejši vir o številu žrtev je spet škalska mrliška knjiga, ki navaja 21 mrtvih rudarjev. Celjska »Domovina« piše 25. februarja o tej nesreči: »Strašna nesreča se je zopet pripetila v premogovnih jamah g. pl. Lappa v Škalah pri Velenju. Drugič se je užgal plin in usmrtil šestnajst do osemnajst delavcev, šest jih je težko, a petnajst lahko ranil. Tuga in žalost je velikanška, še večja pa je siromaščina, kajti ubiti delavci so bili večinoma oženjeni in so zapustili po tri do štiri otroke«. Vzrok teh dveh velikih nesreč moramo iskati v pomanjkljivih varnostnih napravah v jami. Tako piše »Slovenski narod« 23. februarja: »Veliko delavcev je zapustilo rudnik, ker se bojijo v njem delati. Za varnost je v rudniku premalo preskrbljeno. Ventilacije ni nikakršne in izhod je samo eden, tisti, ki služi za izvažanje premoga.« Vzroki so še v neizkušenosti rudarjev, predvsem pa v lastnikovi težnji kot kapitalistu, ki ni polagal važnosti na tehniko varnosti in strokovni izobrazbi rudarjev.

Delovni čas je sprva trajal 12 ur na dan, kmalu pa so uvedli osemurni delavnik s tremi izmenami. Zanimivo je, da je imel Lappov rudnik malo poklicnih rudarjev, tako da so kopanje premoga opravljali v glavnem kmečki bajtarji, mali kmetje in njihovi sinovi, medtem ko so poklicni rudarji raje odhajali v nemške rudnike, kjer je bil zaslužek večji. Za rudarje in delavce, ki niso izhajali iz agrarne okolice, je lastnik dal zgraditi rudniške stanovanjske hiše. Štirje stanovanjski personali so stali v Pesjem na Lilijskem griču. Tu je bilo 57 enosobnih delavskih stanovanj, medtem ko so bile ostale delavske rudniške hiše bližje rudniku, večja v bližini sedanjega turistično urejenega jezera in nekaj manjših v nekdanjem starem jedru vasice Škal. Rudarske družine so prebivale tudi na kmetijah, ki jih je Lapp odkupil. Vodstvo rudnika pa je stanovalo v upravni zgradbi rudnika v neposredni bližini Franc Jožefovega jaška oziroma sedanjega Starega jaška. Kot je bilo običajno tedaj tudi pri drugih rudnikih, je Lapp ustanovil za svoje delavce lastno trgovino in dve gostilni. Rudarji, večinoma

pazniki, so bili člani Bratovske skladnice, ki je imela penzijsko in bolniško blagajno. Vemo, da delavci s svojim položajem niso bili zadovoljni in so se zaradi tega pridružili delavskemu gibanju. Istega leta, to je 1889, ko so stavkali rudarji v Trbovljah, Zagorju in Hrastniku, so se uprli tudi velenjski rudarji. Stavka velenjskih rudarjev je bila sicer krajša, ker so se pogodili z lastnikom. Na zborovanju rudarjev avstrijskih alpskih dežel v Köflachu, ki je imelo namen združiti vrste rudarjev, je bil tudi predstavnik iz Velenja. Leta 1904 so se velenjski rudarji priključili rudarski Uniji s središčem na Češkem, ki je združevala rudarje vseh avstrijskih dežel. Zreli pogoji za stavko pa so bili že pred letom 1889, saj so bile plače nizke in se je z njimi moglo zelo skromno živeti, toda vodstvo rudnika jih je znalo prepričati. Tako so leta 1893 odpustili vozača Karla Šontaga, ki je nameraval organizirati stavko. Prav tako ni smel več v jamo leta 1894 Janez Rihtar. Očitali so mu, da je rudarje pridobil za socializem. Zelo napeto vzdušje je bilo v rudniku leta 1895, ko so odpustili nekega rudarja. Okrog 300 stavkajočih delavcev je zahtevalo, da ga sprejmejo nazaj na delo, ob tem pa so zahtevali še povišanje zaslužka. Lastnik rudnika je naglo ukrepal, rudarjem je popustil in ti so šli spet na delo.

Lappovi sinovi in hčere niso imeli interesa, da bi se resno ukvarjali z rudarstvom tako kot njihov oče, zato so sklenili prodati rudnik erarju (državni zakladnici). Kupna pogodba je bila sklenjena 30. junija in 15. julija 1914, medtem ko je za datum prevzema veljal 1. julij. Poleg vseh rudniških naprav na površju in v jami so prodali erarju skupno 65,5628 ha zemljiške posesti. Novi lastnik je sicer nameraval rudnik tehnično izpopolniti, a je vse načrte prekrizala vojna.

3. VELENJSKI RUDNIK V OBDOBJU STARE JUGOSLAVIJE

Po končani prvi svetovni vojni je postal velenjski rudnik last erarja kraljevine Jugoslavije. Sprva se tehnične razmere v rudniku niso spremenile in so bile takšne, kot so jih zapustili prejšnji lastniki. Kmalu pa je vodstvo rudnika spoznalo, da delovne naprave ne ustrezajo več zahtevam tedanjega časa, da je način dela zastarel, kar je imelo za posledico nizko produktivnost in visoke proizvodne stroške. Zato so se odločili delo v jami mehanizirati in so izdelali sanacijski načrt, ki so ga začeli izvajati leta 1928. Najprej so jamo elektrificirali, električni tok so napeljali do kopačev, leta 1929 so vsa delovna mesta v jami razsvetljevali s posebnimi reflektorji. Potrebno električno energijo je dajala nova termoelektrarna, ki so jo zgradili v letih

1927-1928 in je imela 5,5 MW moči. Tako so ukinili ročno in uvedli strojno vrtanje in sicer leta 1929. V letih 1930-1932 so mehaniziranje rudnika nadaljevali, na odkopu so nadomestili ročno zasekovanje s strojnimi, ki so ga opravljali štirje zasekovalni stroji. S temi deli so proizvodnjo močno racionalizirali in omogočili večjo proizvodnjo. Tako je npr. rudar z ročnim vrtanjem napravil le 6,47 cm vrtine na minuto, medtem ko s strojnim 41,4 cm. Vrtali so z električnimi vrtalnimi stroji, ki so tehtali 12,5 kg. Ob tem so mehanizirali tudi transport premoga z brezkončnimi vrvmi. Tudi drugod je prišlo do pomembnih sprememb. Tako so šele leta 1930 ob jamskem požaru ugotovili, da se ogenj najuspešneje zaduši z zamuljevalno metodo. Prav tako so ugotovili, da je med vsemi odkopnimi metodami za razmere v velenjski jami najuspešnejša stebričasta odkopna metoda z odkopno širino 8-9, višino 9 in dolžino 14-16 m. Take mere odkopa uspešno zadržujejo pritisk in tudi uporaba lesa za opazanje je manjša. Zaradi čistosti premoga prvotne separacije niso menjali, šele ko je tržišče zahtevalo premog različne velikosti, predvsem drobne vrste, so leta 1934 dali v pogon nov drobilec, ki je lahko zdrobil na uro 40 ton premoga.

Kljub opisani novi mehanizaciji in povečanju proizvodnih zmogljivosti se zaradi objektivnih razlogov proizvodnja premoga v tem času ni dvignila. Vzroki so v tedanji splošni gospodarski krizi, ki je močno prizadela premogovnike. Prizadela je zlasti tiste, ki so kopali premog nizke kalorične vrednosti, med katere sodi tudi velenjski premogovnik. Premog ni šel v prodajo in letna proizvodnja je bila enaka tisti količini, kakršno je imel Lapp ob koncu prejšnjega stoletja. Zaradi omenjenih dejstev rudnik ni mogel zaživeti in dajati tiste količine premoga, ki bi jo lahko glede na doseženo modernizacijo. Velenjska termoelektrarna, ki je bila pomembna za tedanje celotno slovensko gospodarstvo in je dajala tok Šaleški in Savinjski dolini, Ljubljani in Trbovljam, je letno porabila le okrog 30.000 ton premoga. Ob tako majhni potrošnji termoelektrarne glede na proizvodne zmogljivosti rudnika ni bilo mogoče pričakovati, da bi premogovnik doživljal normalno rast. Zanimivi so podatki o proizvodnji, ki najbolj zgovorno pričajo, da je rudnik živel v neugodnih razmerah. Tako je znašala proizvodnja leta 1925/1926 (od 1. aprila do 31. marca) 120.190 ton, za tem raste in doseže vrh leta 1929-1930 s 165.201 tonami. Od tedaj pa neprestano pada. Tako doseže leta 1932/1933 padec na 100.730 ton, a leta 1935/36 nakopljejo celo samo 71.267 ton premoga.

Vzporedno z nihanjem proizvodnje niha tudi število zaposlenih rudarjev in delavcev.

V rudniku je bilo povprečno zaposlenih okrog 500 delavcev, od tega polovica v jami.

Čeprav gospodarske razmere niso bile ugodne, stanovanjska gradnja ni zastala. Povečanje števila delavcev v primerjavi s številom zaposlenih pred prvo svetovno vojno je zahtevalo nova stanovanja. Zato so zgradili 1 desetstanovanjsko, 2 tristanovanjski, 1 štiri-stanovanjsko hišo in Delavski dom. Poleg tega so nakupili še nekaj hiš in jih preuredili v stanovanja, modernizirali so rudniško bolnišnico, ki je imela 12 do 15 postelj.

Pred gospodarsko krizo so bile razmere, v katerih je živelo delavstvo, kolikor toliko znosne, z nastopom krize pa so se občutno poslabšale. To velja predvsem za leta med 1928-1938. Tedaj so delavci večkrat v tednu delali samo 2-3 dni. Da so lahko živeli, so si pomagali z obdelovanjem zemlje, ki jim je dajala najnujnejše življenjske dobrine. Rudarji so se v tem času vključevali tudi v politično in kulturno dejavnost. Odmevi in pobude oktobrske revolucije ter naša mlada komunistična partija so našli svoje pristaše tudi v Velenju. Leta 1920 so velenjski rudarji podprli železničarje s stavko, ki so jo izvedli zgolj iz solidarnosti do njih. Ustavili so za nekaj časa delo. Takrat so tedanje oblasti aretirale le železničarje, ne pa tudi rudarjev. Z Obznano je politično delo zastalo, zato so se rudarji posvetili bolj kulturnemu delu. Tako so ustanovili leta 1924 v Velenju Svobodo, ki je imela svoj sedež v rudarskem Pesju. Tu je deloval pevski zbor, igralska skupina in knjižnica. Imeli so tudi telovadno vrsto. Pevci, igralci in telovadci so nastopali

največ v Pesju. Običajno so se ob sobotah člani Svobode zbirali na sestankih in med drugim razpravljali tudi o marksističnih temah. Na sestankih so se pojavili kot predavatelji Jože Lampret, Lovro Kuhar, dr. Dušan Kermavner in drugi. Toda žal že leta 1935 so Svobodo razpustili in posebno vidne člane pozapri. Toda že naslednje leto, 1936, so velenjski rudarji ustanovili pevsko društvo Zarjo, za njim Vzajemnost in tako nadaljevali svoje kulturno in politično delo. Pri tem velja omeniti, da so mnogi člani kulturnih združenj ki smo jih omenili, aktivno sodelovali v NOV.

OPOMBE

1. F. Rolle: Geologische Untersuchungen in der Gegend zwischen Ehrenhausen, Schwanberg, Windisch-Feistritz und Windischgraz in Steiermark. Jahrb. Geol. R. A. Wien, 1857. — 2. AS, celj. okrož. sodišče, Bergbuchs- Urkunden 1851-54, št. 905 in 1529 de 1854, št. 3513 in 6274 de 1885, št. 5129/1887, št. 1574/1888, št. 6369/1889. — 3. J. Šorn: Premogovništvo na Slovenskem ozemlju do srede 19. stol., ZČ XVIII, 1964. — 4. J. Šorn: Premogovniki in njihovi rudarji v obdobju 1848-1918, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, Institut za delavsko gibanje, VIII-IX, Ljubljana 1968-1969. — 5. J. Orožen, Zgodovina premogovnika v Velenju, CZ, 1960. — 6. J. Šorn: Vzpon in zaton Spodnještajerskega fužinarstva, Kronika, 1962. — 7. J. Jenko: Savinjska železnica, Kronika, 1962. — 8. Šaleški rudar: Glasilo SZDLJ občine Velenje, 26. avgusta 1965 - leto I, št. 9. — 9. Inž. Stare: Razvoj odkopnih metod pri premogovniku Velenje. — 10. Tehnični in gospodarski arhiv rudnika Velenje.

